

Mikołaj Magier

Archiwum Państwowe w Lublinie
mikowhy231@gmail.com

Edukacja archiwalna w zakresie zbrodni niemieckich w powiecie radzyńskim w latach 1939-1944. Potencjał źródłowy i kierunki działań

Archival education on German crimes in the Radzyń district in the years 1939-1944.
Source potential and directions of activities

SUMMARY

This article combines issues related to archival education with a reconstruction of the realities of the German occupation in the Radzyń County between 1939 and 1944, which served as a basis for developing examples of educational activity scenarios. The paper discusses the educational functions of archives (informational, didactic, and social) and illustrates their implementation using the example of the activities of the State Archives in Lublin, Radzyń Podlaski Branch. Suggested lesson plans include a film about a Gestapo prison, a bicycle route along the "trail of remembrance," an exhibition about camp prisoners, a tour of archival holdings, and a lecture on the Holocaust.

Keywords: archive, archival education, German occupation, Radzyń Podlaski, German crimes.

STRESZCZENIE

Artykuł jest połączeniem zagadnień związanych z edukacją archiwalną z rekonstrukcją realiów okupacji niemieckiej w powiecie radzyńskim w latach 1939-1944, która posłużyła jako podstawa do budowy przykładów scenariuszy działań edukacyjnych. Praca omawia funkcje edukacyjne archiwów (informacyjną, dydaktyczną, społeczną) i ukazuje ich realizację na przykładzie działań Archiwum Państwowego w Lublinie Oddział w Radzyniu Podlaskim. Zaproponowane scenariusze lekcji edukacyjnych to m.in.: film o areszcie Gestapo, trasa rowerowa „szlakiem

upamiętnień”, wystawa o więźniach obozów, wycieczka po zasobie archiwalnym czy prelekcja prelekcję o Holocauście.

Słowa kluczowe: archiwum, edukacja archiwalna, okupacja niemiecka, Radzyń Podlaski, zbrodnie niemieckie.

Wstęp

Niniejsza praca koncentruje się na edukacji archiwalnej w zakresie zbrodni niemieckich popełnionych w powiecie radzyńskim w czasie okupacji ziem polskich w latach 1939-1944. Jej głównym celem jest rozpoznanie potencjału źródłowego oraz zaprojektowanie praktycznych kierunków działań edukacyjnych. Łączy refleksję nad misją i formami edukacji archiwalnej z syntetycznym, źródłowo ugruntowanym obrazem okupacji i typologii zbrodni w skali lokalnej. Praca ma na celu: uporządkowanie pojęć, celów i form edukacji archiwalnej; rekonstrukcję kontekstu okupacyjnego powiatu; identyfikację kluczowych zespołów archiwalnych oraz zaprojektowanie pakietu lokalnych form edukacyjnych, takich jak film, trasa rowerowa czy wystawa.

Ramy terytorialne wyznacza powiat radzyński, a chronologiczne okres okupacji niemieckiej w powiecie radzyńskim w okresie II wojny światowej, czyli lata 1939-1944. Podstawę źródłową stanowią materiały Archiwum IPN, uzupełnione o zasób Archiwum Państwowego w Lublinie Oddział w Radzyńniu Podlaskim. Praca uwzględnia ograniczenia tych źródeł, takie jak ich retrospektywny charakter i luki, kładąc nacisk na ich krytyczną analizę.

Struktura pracy obejmuje trzy rozdziały poświęcone kolejno: teorii edukacji archiwalnej, dziejom okupacji w powiecie radzyńskim oraz praktycznym propozycjom działań edukacyjnych opartych na zidentyfikowanych źródłach.

Definicje i zakres edukacji archiwalnej

Archiwa Państwowe w Polsce, w myśl ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, mają określone podstawowe zadania i funkcje¹. Za główne funkcje archiwów uznaje się: gromadzenie, przechowywanie,

¹ Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2020, poz. 164).

opracowanie oraz udostępnianie zasobu archiwalnego². Jako jedną z form udostępniania zasobu wymienia się najczęściej działalność popularyzatorską i edukacyjną. W szerszym ujęciu edukacja archiwalna obejmuje wszelkie formy przekazywania wiedzy o zasobie, takie jak: spotkania z uczniami, kursy, warsztaty archiwalne, prelekcje. Jej celem nie jest jednak przedstawienie odbiorcom materiałów archiwalnych, a wyrobienie u nich umiejętności samodzielnego korzystania z nich, wyszukiwania informacji, krytyczna ocena źródeł oraz ich interpretacja³.

Funkcja edukacyjna przejawia się w kilku wymiarach. Jednym z nich jest wymiar informacyjny, który dotyczy przede wszystkim wiedzy o samych archiwach i ich zasobie. Ma on zadania przewodnika po strukturze i zasobie archiwum, objaśnia funkcjonowanie i korzystanie z materiałów archiwalnych. Dlatego archiwa tworzą i publikują przewodniki po zasobie, informatory, katalogi, inwentarze oraz elektroniczne bazy danych⁴, również poprzez portal SzukajwArchiwach.gov.pl. Sam ten portal jest doskonałym przykładem realizacji archiwalnego zadania edukacyjnego. W jego ramach możemy samodzielnie w dowolnym miejscu na świecie sprawdzić zasób danego archiwum, nauczyć się korzystania i przeszukiwania inwentarzy, a także skorzystać z już zeskanowanych i opublikowanych materiałów archiwalnych. Na portalu możemy poznać strukturę zasobu, dowiedzieć się jak poszukiwać interesujących materiałów oraz przeglądać stworzone przez archiwa interesujące kolekcje⁵. Wymiar informacyjny ma charakter praktyczny, ułatwia użytkownikom poruszanie się w gąszczu informacji, źródeł i dokumentacji, dzięki czemu pracownicy archiwum mają czas wypełniać inne zadania. Nie ogranicza się on wyłącznie do opisu zasobu, ukazuje również kontekst powstania dokumentów i w jaki sposób je interpretować. Archiwa kształtują w ten sposób wśród korzystających umiejętność krytycznego oceniania źródeł historycznych, co jest kolejnym ważnym krokiem w procesie nauczania i popularyzacji historii⁶.

Innym wymiarem funkcji edukacyjnej archiwów jest wymiar dydaktyczny. Polega on na wspieraniu działań skierowanych na formalną edukację otoczenia społecznego. Realizuje się go głównie poprzez współpracę ze

² Robótko H., Ryszewski B., Tomczak A., *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 523.

³ A. Rosa, *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa 2012, s. 9.

⁴ Ibidem, s. 35-36.

⁵ Szukaj w Archiwach, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl> (dostęp: 22.08.2025).

⁶ H. Mazur, *Publikacje archiwów państwowych a działalność edukacyjna*, [w:] *Wydawnictwa archiwów a edukacja: rzecz o działalności wydawniczej archiwów w kontekście działań edukacyjnych i popularyzatorskich*, red. H. Mazur, A. Rosa, Warszawa 2019, s. 15-17.

szkołami, uczelniami i instytucjami naukowymi. Przy współpracy z nimi organizuje się lekcje archiwalne, warsztaty tematyczne, zajęcia praktyczne dla studentów i kursy dla nauczycieli i pracowników administracji⁷.

Lekcje archiwalne organizowane są z myślą o dzieciach i młodzieży szkół podstawowych i średnich. Stanowią one urozmaicenie w stosunku do tradycyjnych zajęć dydaktycznych. Dzięki takiemu rozwiązaniu uczniowie mają bezpośredni kontakt z historią, mogą się dowiedzieć skąd historycy czerpią wiedzę o przeszłości, a być może sami zainteresują się historią i jej badaniem.

Warsztaty tematyczne polegają na zwróceniu uwagi na wybrane zagadnienia. Mogą one dotyczyć genealogii, lokalnej historii, heraldyki, sfragistyki, a także zabezpieczania i digitalizacji dokumentów. W porównaniu do lekcji archiwalnych, mają one charakter bardziej interaktywny, uczestnicy biorą udział w wykonywaniu zadań.

Zajęcia praktyczne dla studentów i nauczycieli odgrywają szczególną rolę w zakresie edukacji archiwalnej. Archiwa pełnią w nich ważną funkcję jako instytucja oferująca praktyki zawodowe. Przygotowują one pokolenie młodych archiwistów do pracy oferując im doświadczenie i kompetencje⁸. Z kolei kursy kształcące dla nauczycieli i pracowników administracji są ważnym aspektem w kontekście kontaktu z zewnętrzną sferą archiwów. Archiwa organizują, często bezpłatnie, kursy mające na celu kształcenie archiwistów zakładowych dotyczące ewidencjonowania, zabezpieczania i przechowywania dokumentacji oraz całości zakresu zasad postępowania z dokumentacją bieżącą i archiwalną⁹. Z kolei dla nauczycieli organizowane są spotkania mające przedstawić im materiały dydaktyczne dostępne w archiwach, mogące posłużyć jako materiały źródłowe w procesie edukacji podczas lekcji historii czy wiedzy o społeczeństwie¹⁰. Wymiar dydaktyczny dotyczy zatem również edukacji ludzi dorosłych. Organizowane są szkolenia dotyczące organizowania archiwów rodzinnych, zabezpieczania materiałów a także ich digitalizacji oraz możliwego przekazania ich do archiwum państwowego w formie darowizny.

Ostatnim wymiarem edukacji archiwalnej, który opiszę jest wymiar społeczny. Jest on najszerszym określeniem funkcji obejmującej działania, których

⁷ A. Rosa, op. cit., s. 28-29.

⁸ Ibidem, s. 31.

⁹ Archiwum Państwowe w Kaliszu: <https://www.kalisz.ap.gov.pl/aktualnosci/761> (dostęp: 23.08.2025).

¹⁰ A. Rosa, op. cit., s. 32-33.

celem jest popularyzacja dziedzictwa archiwalnego i włączanie społeczności w odkrywanie lokalnej przeszłości. Archiwa wypełniają ten cel realizując wystawy, spotkania tematyczne, warsztaty genealogiczne czy uczestnicząc w akcjach kulturalnych zarówno lokalnych, jak i ogólnopolskich, takich jak „Noc Muzeów”¹¹ i „Dzień Archiwów”¹², w które zaangażowane są wszystkie archiwa państwowe. Dzięki temu archiwa budują relacje ze społecznością, ludzie dowiadują się więcej o tych instytucjach i jakich informacji mogą w nich poszukiwać. Rozwija to w lokalnej wspólnocie zainteresowanie do badań nad historią regionu i genealogią. Obejmuje również współtworzenie przez społeczność razem z archiwami różnych projektów, jak udostępnianie prywatnych zbiorów czy relacji świadków historii. Dzięki temu archiwa wychodzą z izolacji, przestają być postrzegane jako instytucje zamknięte, dostępne wyłącznie dla badaczy i historyków, a pojawiają się jako przestrzeń do współpracy i kultywowania pamięci. W rezultacie wymiar społeczny edukacji archiwalnej wzmacnia rolę archiwów jako instytucji kulturotwórczych i obywatelskich, które aktywnie uczestniczą w życiu lokalnych społeczności¹³.

Formy archiwalnej działalności edukatorskiej

Archiwalna działalność edukatorska to szeroki zestaw form dopasowanych do różnych grup odbiorców i realiów komunikacji – od bezpośrednich zajęć w siedzibie archiwum, przez działania wyjazdowe i plenerowe, po formaty sieciowe. Ich wspólnym celem jest przekazywanie wiedzy o źródłach i kształtowanie umiejętności krytycznego korzystania z dokumentów, budowanie zaufania do instytucji oraz włączanie społeczności w obieg pamięci. Rola tych form nabiera znaczenia w trzech wymiarach obecności archiwów w przestrzeni publicznej: realnym (instytucja, budynek, zasób), wirtualnym (archiwa cyfrowe, repozytoria, strony WWW) i emocjonalnym (archiwa jako pamięć i źródło tożsamości). To w tych sferach edukacja splata się z informacją i upowszechnianiem, modyfikując postawy, potrzeby i oczekiwania odbiorców. Agnieszka Rosa wyróżnia następujące formy edukacyjne:

¹¹ Archiwum Państwowe w Warszawie: <https://warszawa.ap.gov.pl/noc-muzeow-w-archiwum-panstwowym-w-warszawie-2/> (dostęp: 23.08.2025).

¹² Archiwum Państwowe w Lublinie: <https://lublin.ap.gov.pl/miedzynarodowy-dzien-archiwow-2025-program-obchodow/> (dostęp: 23.08.2025).

¹³ A. Rosa, op. cit., s. 40-41.

1. prelekcję,	12. staż,
2. pogadankę,	13. praktykę zawodową,
3. dyskusję,	14. seminarium,
4. wykład,	15. mentoring,
5. pokaz,	16. kurs,
6. grę i zabawę dydaktyczną,	17. nauczanie zdalne,
7. turystykę archiwalną,	18. lekcję archiwalną,
8. konkurs,	19. koło zainteresowań,
9. konferencję,	20. wycieczkę archiwalną,
10. warsztaty szkoleniowe,	21. wystawę archiwalną,
11. obóz letni,	22. imprezy archiwalne ¹⁴ .

Wiele z nich ma wspólne cechy, przenikają się one między sobą. Poniżej wyjaśnimy kilka najważniejszych.

Jedną z podstawowych i najbardziej rozpoznawalnych form edukacyjnej działalności archiwów są lekcje archiwalne. Mają one charakter dydaktyczny, ich głównym celem jest przedstawienie uczniom i młodzieży roli dokumentu archiwalnego, pokazanie go jako źródła, kontekstu do historii. Zajęcia te prowadzone są zazwyczaj we współpracy z placówkami oświatowymi, a ich scenariusze łączą treści programu nauczania z unikalnymi zasobami archiwów. Mocną stroną lekcji archiwalnych jest bezpośredni kontakt uczestników z oryginalnymi dokumentami. Dzięki temu uczniowie zdobywają wiedzę i uczą się analizy źródeł, rozpoznawania ich cech zewnętrznych, takich jak pismo, pieczęcie, materiał, oraz interpretacji treści. Lekcja archiwalna musi spełniać trzy podstawowe cele nauczania: poznawczy, kształcący i wychowawczy. Uczeń zapoznaje się z działaniem archiwum i korzystaniem z jego zasobu, kontaktu ze źródłami archiwalnymi oraz kształci w sobie odpowiednie postawy i szacunek do materiałów archiwalnych i historii. Jest ona dla uczniów również odskocznią od rutyny codziennych lekcji szkolnych. Na takich zajęciach nie będzie siedzenia w ławkach, wysłuchiwanie tematów z podręcznika, a dodatkowo zazwyczaj połączona z wycieczką¹⁵. W praktyce obejmuje one różnorodne zagadnienia, historię lokalną, dzieje instytucji państwowych i samorządowych, ochronę dziedzictwa. Archiwa państwowe stworzyły nawet gotowe scenariusze takich lekcji do wykorzystania samodzielnie przez nauczycieli i edukatorów. Dostępne są one na stronie Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

¹⁴ Ibidem, s. 176.

¹⁵ Ibidem, s. 223-235.

Uzupełnieniem lekcji archiwalnych są warsztaty tematyczne. Kładą one nacisk na aktywizację uczestników, gdyż minusem lekcji archiwalnych jest często odczytywanie i przekazywanie przez edukatorów do uczniów czystej wiedzy. W warsztatach zaś głównym narzędziem jest praktyka. Uczestnicy uczą się samodzielnego odczytywania źródeł, tworzenia prostych opisów archiwalnych, przeprowadzenia podstawowych badań genealogicznych czy digitalizacji i zabezpieczania dokumentów rodzinnych. Pomaga to współtworzyć archiwum jako przestrzeń publiczną¹⁶. Warsztaty powinny aktywizować uczestników, kształtować umiejętności, uczyć krytyki źródeł, przybliżyć pracę historyka i archiwisty. W tym zakresie warsztaty wciąż są rzadszym elementem edukacji archiwalnej niż lekcje archiwalne¹⁷. Są one trudniejsze do przygotowania, jednak kształcenie poprzez praktykę najlepiej wpływa na przekazywanie informacji.

Działalność edukacyjna archiwów objawia się również w postaci specjalnie organizowanych zajęć praktycznych. Skierowane są one dla studentów archiwistyki i historii. Ich głównym celem jest przygotowanie przyszłych specjalistów do pracy zawodowej poprzez kontakt z realnymi procesami zachodzącymi w archiwum. Podczas takich zajęć studenci zapoznają się z pełnym aspektem pracy archiwalnej poprzez główne jej zadania: przejmowanie materiałów archiwalnych, opracowanie, ewidencjonowanie i zabezpieczanie, udostępnianie dokumentów użytkownikom. Dzięki nim uczelnie mają bezpośrednie połączenie z praktyką zawodową. Weryfikuje ona wiedzę teoretyczną przekazywaną w ośrodkach akademickich. Najważniejsza jest jednak możliwość nabycia przez studentów umiejętności praktycznych, które trudno zdobyć wyłącznie w sali wykładowej¹⁸. Istotnym elementem zajęć praktycznych jest nauka obsługi narzędzi ewidencyjnych oraz systemów informatycznych stosowanych w archiwach. Dzięki temu studenci mogą nabyć kompetencje potrzebne w pracy z bazami danych i archiwami cyfrowymi. Równocześnie praktyki uczą pracy z użytkownikiem: prowadzenia kwerend, udzielania informacji, a także zasad udostępniania materiałów zgodnie z przepisami prawa archiwalnego i ochrony danych osobowych¹⁹.

Kolejną ważną grupę stanowią szkolenia specjalistyczne. Skierowane są one do różnych grup zawodowych: nauczycieli, pracowników administracji

¹⁶ M. Jabłońska, *Archiwa w przestrzeni. Ludzie, miejsca, działania. Wprowadzenie do problematyki obecności archiwów w przestrzeni publicznej*, „Archeion”, t. 120, 2019, s. 142-143.

¹⁷ H. Mazur, op. cit., s. 171-172.

¹⁸ A. Rosa, op. cit., s. 86.

¹⁹ Ibidem, s. 228-230.

oraz innych osób związanych zawodowo z obiegiem dokumentów. Organizowane są również szkolenia dla samych archiwistów, mające na celu uzupełnić wiedzę, pokazać nowości lub przygotować do konkretnych zadań. Kursy dla nauczycieli koncentrują się zwykle na wykorzystaniu źródeł archiwalnych w dydaktyce szkolnej oraz na kształtowaniu umiejętności wprowadzania elementów badań źródłowych do lekcji historii. Dzięki nim pedagodzy mogą poszerzać warsztat metodyczny i korzystać z zasobów archiwalnych w pracy z uczniami²⁰. Szkolenia dla pracowników administracji publicznej i instytucji pokrewnych obejmują zagadnienia zarządzania dokumentacją, jej obiegu i przechowywania aż do czasu przekazania ich do archiwum państwowego. Tego typu kursy pełnią ważną funkcję podnoszenia kompetencji zawodowych, umożliwiają wdrażanie jednolitych standardów kancelaryjnych, wspierają kulturę dokumentacyjną w instytucjach oraz wpływają na rozpoznawalność archiwów, a tym samym zainteresowanie ich ofertą edukacyjną, i wzrost zaufania społecznego²¹. Pozwalają archiwom pełnić funkcję centrów edukacji lokalnej, gdzie spotykają się różne grupy interesariuszy – od nauczycieli i urzędników po lokalnych pasjonatów historii. Tego rodzaju inicjatywy wzmacniają rolę archiwów jako instytucji gromadzących dokumenty i animujących rozwój lokalnej społeczności²².

Archiwa nie ograniczają się do działań typowo dydaktycznych, ale angażują się także w popularyzację. Należą do nich wystawy, pokazy dokumentów, publikacje popularnonaukowe i materiały edukacyjne. Tego rodzaju aktywności mają kluczowe znaczenie dla obecności archiwów w przestrzeni publicznej, przyciągają nowych odbiorców, ułatwiają kontakt ze źródłem, nadają archiwom wizerunek instytucji otwartych, pogłębiają relację z partnerami, jak również integruje zespół tworzący projekty i skłania do refleksji na temat historii i możliwości skorzystania z oferty archiwum²³. Dzięki prezentowaniu publicznie na wystawach przez archiwa materiałów archiwalnych nadaje się im rangę materialnych świadectw historii i pozwala odbiorcom zrozumieć wagę archiwów jako instytucji gromadzących materiały archiwalne. Wyróżnia się różne formy wystaw: stacjonarne, plenerowe, objazdowe oraz w formie plansz możliwych do udostępniania w szkołach i instytucjach

²⁰ H. Mazur, op. cit., s. 176-177.

²¹ M. Jabłońska, *Archiwum jako marka. Korzyści z bycia rozpoznawalnym*, [w:] *Zarządzanie dokumentacją archiwistyka i... koty*, red. R. Degen, M. Jabłońska, W. K. Roman, Warszawa 2016, s. 131.

²² M. Jabłońska, op. cit., s. 142-144.

²³ J. Chojecka, *Archiwa otwarte. O obecności archiwów państwowych w przestrzeni publicznej w kontekście założeń, realizacji i efektów strategii archiwów państwowych na lata 2010-2020*, „Archeion”, t. 120, 2019, s. 126-127.

kultury. W ostatnich latach coraz częściej pojawiają się także wystawy cyfrowe, dostępne online²⁴.

Rzeczywistość technologii informacyjno-komunikacyjnych w ostatnich dekadach w istotny sposób zmienił charakter edukacji archiwalnej. Archiwa, dotąd kojarzone przede wszystkim z działalnością stacjonarną, coraz częściej przenoszą swoją ofertę do przestrzeni cyfrowej. Edukacja cyfrowa nie ogranicza się do prostego udostępniania dokumentów w sieci. Obejmuje także tworzenie materiałów dydaktycznych, budowanie narzędzi wspierających proces nauczania oraz rozwijanie kompetencji informacyjnych użytkowników. Ważnym elementem tej działalności są portale edukacyjne oraz specjalne serwisy tworzone przez archiwa. Publikowane są w nich scenariusze lekcji, zestawy źródeł, prezentacje multimedialne czy materiały do samodzielnej pracy nauczycieli i uczniów. Istotną rolę w edukacji cyfrowej odgrywają również projekty związane z archiwizacją Internetu. Archiwa sieciowe stanowią nie tylko nową kategorię zasobu, ale także ważne narzędzie dydaktyczne. Użytkownicy uczą się dzięki nim krytycznej analizy źródeł cyfrowych, rozpoznawania kontekstu powstawania treści w sieci oraz oceny ich wiarygodności. W tym sensie archiwizacja Internetu rozwija kompetencje potrzebne we współczesnym społeczeństwie informacyjnym²⁵.

Działania edukacyjne radzyńskiego Oddziału Archiwum Państwowego

Radzyński Oddział Archiwum Państwowego jest jednostką terenową Archiwum Państwowego w Lublinie mieszczącą się w Radzynie Podlaskim przy ul. gen. F. Kleeberga 10. Został powołany do życia na mocy Zarządzenia nr 1 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 stycznia 1976 roku w sprawie utworzenia oddziałów wojewódzkich archiwów państwowych. Akt ten znosił dotychczasowe oddziały terenowe archiwów wojewódzkich, wprowadzając w ich miejsce oddziały podległe bezpośrednio wojewódzkim archiwom państwowym. Celem reformy było uporządkowanie struktury organizacyjnej i ujednolicenie właściwości terytorialnej oraz obsługi finansowej sieci archiwów w skali kraju. Nowo powstały Oddział w Radzynie Podlaskim od początku stanowił integralną część Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie, funkcjonując jako jego jednostka zamiejscowa.

²⁴ A. Rosa, op. cit., s. 235-245.

²⁵ B. Konopa, *Archiwizacja Webu w Europie – narodowe archiwa Sieci*, „Archeion”, t. 121, 2020, s. 452-458.

wa. Zasięg działania Oddziału to teren byłego województwa białskopodlaskiego. W praktyce obejmuje on obecnie powiaty: bialski, łosicki, parczewski i radzyński. Oddział realizował wszystkie zadania przypisane wojewódzkim archiwom państwowym w zakresie swojej właściwości terytorialnej. Do kompetencji tych należały w szczególności: kształtowanie państwowego zasobu archiwalnego, przejmowanie i zabezpieczanie materiałów archiwalnych, ich ewidencjonowanie i udostępnianie w pracowni naukowej, prowadzenie działalności naukowej i wydawniczej, informowanie o zasobie i popularyzacja wiedzy o archiwaliach, a także wydawanie uwierzytelnionych wypisów, odpisów i zaświadczeń z przechowywanych akt. Na zasób Oddziału składają się materiały przejęte po zlikwidowanym Powiatowym Archiwum Państwowym w Łukowie, a także sukcesywnie przekazywane akta rozwiązywanych jednostek państwowych działających na terenie właściwości terytorialnej radzyńskiego archiwum. Z biegiem lat zasób ten był systematycznie powiększany, odzwierciedlając procesy administracyjne, gospodarcze i społeczne regionu²⁶.

W dokumentach wewnętrznych lubelskiego Archiwum Państwowego podkreśla się rolę edukacji i popularyzacji, która dopełnia ustawowe zadania archiwów państwowych w zakresie gromadzenia, opracowania i udostępniania materiałów archiwalnych²⁷. W tym ujęciu działania edukacyjne są rozumiane nie tylko jako lekcje archiwalne w ścisłym sensie, ale też jako szeroki wachlarz form popularyzatorskich: spacer tematyczny, wystawy, konsultacje genealogiczne, prezentacje on-line czy wydarzenia towarzyszące świętom archiwalnym. Na stronie internetowej Archiwum, w zakładce „Wycieczki i lekcje archiwalne” zebrano katalog zajęć kierowanych do szkół i grup zorganizowanych. Oferta dotyczy zarówno centrali, jak i oddziałów, w tym radzyńskiego. Zajęcia obejmują m.in.: przegląd źródeł „Historia zapisana w dokumencie”, moduł o korzystaniu z zasobu i pomocy archiwalnych, warsztaty genealogiczno-biograficzne „Poznaj losy swoich przodków...”, zajęcia o cyfryzacji oraz warsztaty z konserwacji i kaligrafii. Opisano również zasady organizacyjne (liczebność grup, czas trwania, możliwość łączenia lekcji z wycieczką po pracowniach i magazynach, terminy zgłoszeń)²⁸.

Praktyczną realizację tej oferty dokumentują relacje szkół. Przykładowo 4 października 2019 r. w Zespole Szkół Ponadpodstawowych im. Jana Pawła II

²⁶ *Historia*, APL, <https://lublin.ap.gov.pl/o-archiwum/oddzial-w-radzyniu-podlaskim/historia/> (dostęp: 23.08.2025).

²⁷ *Regulamin organizacyjny Archiwum Państwowego w Lublinie*, BIP APL, 6.12.2022.

²⁸ *Wycieczki i lekcje archiwalne*, APL, <https://lublin.ap.gov.pl/popularyzacja/wycieczki-i-lekcje-archiwalne/> (dostęp: 23.08.2025).

w Radzynie Podlaskim odbyły się „Lekcje historii z Archiwum Radzyńskim”. Pracownik Archiwum zaprezentował młodzieży materiały dotyczące polityki okupanta niemieckiego na terenie powiatu radzyńskiego i bialskiego; zajęcia połączono z wystawą przygotowaną przez pracowników Oddziału, a spotkanie stało się także okazją do zachęcania uczniów do współpracy w ramach archiwów rodzinnych²⁹.

Najbardziej rozpoznawalnym corocznym oknem edukacyjnym radzyńskiego Archiwum pozostaje Międzynarodowy Dzień Archiwów (9 czerwca). Sztandarowym przedsięwzięciem popularyzatorsko-edukacyjnym Oddziału jest cykl spacerów miejskich „Zwiedzamy Radzyń z dokumentem”, organizowany od 2015 r. i kontynuowany w kolejnych latach. Pierwsze ogłoszenia zachęcały nauczycieli i uczniów do udziału w „wędrownie szlakiem dawnej zabudowy Radzyna”, rozpoczynającej się na dziedzińcu pałacu Potockich³⁰. W 2021 r. zorganizowano VI edycję spaceru pod przewodnictwem dr Joanny Kowalik-Bylickiej, łącząc opowieść o przestrzeni miasta z prezentacją dokumentów, map i fotografii z zasobu archiwalnego; informacje o wydarzeniu ogłaszały lokalne portale informacyjne („Wspólnota Radzyńska” i „RadzyńInfo”)³¹. Najnowsza, IX edycja (2-13 czerwca 2025 r.) oferowała dwie trasy do wyboru: „Pałac w Radzynie Podlaskim – historia miejsca i ludzi” oraz „Historia zapisana na ścianie i papierze – areszt śledczy Gestapo i UB w Radzynie Podlaskim”. Cykl łączy edukację historyczną z archiwalną: uczestnicy poznają dzieje konkretnych miejsc i uczą się „czytać” dokumenty i fotografie, rozumieć ich kontekst w zasobie oraz stawiać pytania badawcze.

Od 2020 r. radzyński Oddział rozwija również projekt „Archiwalny przewodnik po regionie”, którego celem jest udostępnianie w trybie online tematycznych prezentacji opartych na dokumentach z zasobu archiwalnego. Pierwsza edycja (2020) – „Turystyka archiwalna – powiat radzyński” – ogniskowała uwagę na zabytkach i ciekawych miejscach regionu. W 2021 r. przygotowano przewodnik po miejscach pamięci z okresu powstań, walk o niepodległość, I i II wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej na obszarze

²⁹ *Lekcje historii z Archiwum Radzyńskim w ZSP*, ZSP im. Jana Pawła II w Radzynie Podlaskim, <https://zsp.radzyn.pl/lekcje-historii-z-archiwum-radzynskim-w-zsp/> (dostęp: 23.08.2025).

³⁰ *Zwiedzamy Radzyń z dokumentem*, [iledzisiaj.pl](https://iledzisiaj.pl/dodaj-wydarzenie/details/2288-zwiedzamy-radzyn-z-dokumentem.html), <https://iledzisiaj.pl/dodaj-wydarzenie/details/2288-zwiedzamy-radzyn-z-dokumentem.html> (dostęp: 23.08.2025).

³¹ VI edycja cyklu „Zwiedzamy Radzyń z dokumentem”, „Wspólnota Radzyńska”, <https://radzyn.24wspolnota.pl/informacje-radzynskie/vi-edycja-cyklu-zwiedzamy-radzyn-z-dokumentem/Egv8tImID9jslBtbMvif> (dostęp: 23.08.2025), oraz VI *Zwiedzanie Miasta z Dokumentem*, „RadzyńInfo”, https://radzyninfo.pl/pl/11_wiadomosci/228638_vi-zwiedzanie-miasta-z-dokumentem.html (dostęp: 23.08.2025).

trzech powiatów: bialskiego, parczewskiego i radzyńskiego. W edycji 2022 zaprezentowano młyny wodne, motorowe, a także parowe i wiatraki w układzie powiatowym. Na szczególną uwagę zasługują zachowane projekty młynów z zasobu Archiwum.

Działania edukacyjne radzyńskiego Oddziału Archiwum obejmują również przygotowywanie wystaw i współorganizacja wydarzeń naukowych. W 2015 r. zainaugurowano w pałacu Potockich wystawę poświęconą lokalnym strukturom powojennego podziemia. Pokaz stanowił część obchodów Narodowego Dnia Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”³². Z kolei w 2019 r. współorganizowano (z Urzędem Miasta i Związkiem Rodu Kątskich) konferencję „Mecenat dawnych właścicieli Radzyna Podlaskiego a rozwój centrum kulturalnego na Podlasiu w połowie XVIII wieku”, której program przewidywał m. in. wystąpienia o właścicielach Radzyna i ich mecenacie artystycznym. Materiały konferencyjne ukazały się drukiem w 2023 r.³³

Genealogia zajmuje w działalności edukacyjnej Oddziału miejsce szczególne. Program Międzynarodowego Dnia Archiwów w 2025 r. w Radzynie przewidywał uruchomienie punktu konsultacyjnego i warsztatów z wykorzystania przewodników, inwentarzy, baz danych i serwisu SzukajwArchiwach.gov.pl. Właśnie na styku edukacji genealogicznej i cyfrowych narzędzi udostępniania warto wyróżnić dwie inicjatywy. Pierwszą z nich jest archiwalna baza danych „Mieszkańcy Radzyna” (Rejestr mieszkańców Radzyna 1931-1939). Podstrona projektu wyjaśnia zakres i genezę bazy (9 235 osób wpisanych do ksiąg meldunkowych, szerokie spektrum informacji przydatnych do badań genealogicznych i społecznych, wskazanie do sięgania po materiały w czytelní)³⁴. Drugą inicjatywą jest udostępnianie zasobu na portalu Szukaj w Archiwach. Jest to rządowy portal dostępu do zeskanowanych materiałów archiwalnych i opisów zespołów. Oddzielna podstrona Archiwum prezentuje z kolei listę zespołów „radzyńskich” i odsyła do materiałów dostępnych online, ułatwiając orientację w strukturze zespołów. Dzięki tym narzędziom edukacja genealogiczna nie jest incydentalna, lecz ma charakter ciągły: użytkow-

³² *Wystawa o Żołnierzach Wyklętych*, APL, <https://lublin.ap.gov.pl/wystawa-o-zolnierzach-wy-kletych/> (dostęp: 23.08.2025).

³³ *Konferencja naukowa w Radzynie Podlaskim*, APL, <https://lublin.ap.gov.pl/konferencja-na-ukowa-w-radzynie-podlaskim/> (dostęp: 23.08.2025); *Konferencja-Radzyń Podlaski 2019 - program*, Związek Rodu Kątskich, <https://katski.pl/> oraz *Ważna książka o dziejach Radzyna i jego wyjątkowych zabytkach już do nabycia w ROK*, Urząd Miasta Radzyń Podlaski, <https://radzyn-podl.pl/miasto/z-kart-historii/3764-wazna-ksiazka-o-dziejach-radzyna-i-jego-wyjatkowych-zabytkach-juz-do-nabycia-w-rok.html> (dostęp: 23.08.2025).

³⁴ *Mieszkańcy Radzyna*, APL, <https://lublin.ap.gov.pl/zasob/bazy-wlasne/mieszkancy-radzyna/> (dostęp: 23.08.2025).

nicy mogą kontynuować poszukiwania samodzielnie, zgodnie z instruktażem przekazywanym podczas warsztatów.

Działaniom edukacyjnym towarzyszą publikacje oparte na źródłach z zasobu Oddziału. W 2019 r. APL wydało album *Etapy niepodległości 1917-1921. Dokumenty z zasobu APL Oddział w Radzynie Podlaskim* pod redakcją Joanny Kowalik-Bylickiej (Lublin 2019). Publikacja prezentuje ponad sto dokumentów dotyczących procesu odzyskania i odbudowy państwowości w wymiarze lokalnym (m.in. materiały z akt miast i gmin, prokuratury, sądu okręgowego), uzupełnionych o zbiory pozyskane w ramach „Archiwów Rodzinnych Niepodległej”³⁵. Album – obecny także w katalogach bibliotecznych i anonsowany w lokalnych mediach – jest przykładem jak Oddział przekłada pracę zasobową na przystępny materiał dydaktyczny, który może być wykorzystywany na lekcjach i w pracy nauczycieli.

Analiza działalności z lat 2000-2017 wskazuje na znaczącą intensywność aktywności edukacyjnych i popularyzatorskich radzyńskiego Oddziału: w tym okresie zorganizowano ok. 80 spotkań łączących prezentacje materiałów z opowieścią o historii lokalnej oraz zagadnieniach warsztatowych (korzystanie z zasobu, możliwości badawcze)³⁶. Dane te korespondują z obserwowanym po 2015 r. utrwalaniem formuły „spaceru z dokumentem” i sukcesywnym poszerzaniem repertuaru wydarzeń (lekcje wyjazdowe, konsultacje genealogiczne, wystawy, przewodnik online, konferencje).

Okupacja i zbrodnie niemieckie w powiecie radzyńskim

Dzieje Radzyna Podlaskiego i powiatu radzyńskiego w latach 1939-1944 najlepiej uchwycić przez pryzmat codzienności pod okupacją niemiecką. Charakteryzuje się ona okrutną polityką okupanta, niedoborami, powszechnym strachem, pracą przymusową i pauperyzacją. Na co dzień ludzie byli świadkami okrutnych wydarzeń, takich jak zagłada społeczności żydowskiej prowadzonej etapami (getto – obozy pracy – deportacje). Mieszkańcy regionu stawiali opór samodzielnie lub organizowali się w tajne stowarzyszenia, od tajnego nauczania i pomocy po działania zbrojne. Ten sposób opowieści po-

³⁵ „*Etapy Niepodległości 1917-1921*” – nowa publikacja APL Oddział w Radzynie Podlaskim, APL, <https://lublin.ap.gov.pl/etapy-niepodleglosci-1917-1921-nowa-publicakcja-archiwum-panstwowego-w-lublinie-oddzial-w-radzynie-podlaskim/> (dostęp: 23.08.2025).

³⁶ M. Bosko, S. Korulczyk, *Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Radzynie Podlaskim w latach 1952-2017*, „*Studia Archiwalne*”, t. 5, 2018, s. 99-100.

zwala zobaczyć, jak decyzje okupanta przekładały się na rytm życia rodzin, parafii, szkół i gospodarstw w Radzynie, Międzyrzeczu i dziesiątkach okolicznych wsi³⁷.

Powiat miał w większości charakter rolniczy, a lokalne miasta pełniły funkcje usługowe i handlowe. Przed 1939 r. współtworzyła go zróżnicowana mozaika społeczna: obok większości polskiej duży odsetek mieszkańców stanowili Żydzi. W czasie wojny, w wyniku niemieckiej polityki okupacyjnej, doszło do gwałtownej zmiany struktury demograficznej spowodowanej tworzeniem przymusowych gett żydowskich, sieci obozów pracy, kolejnych deportacji i wreszcie masowej eksterminacji³⁸.

Charakter i stopień prześladowań zmieniał się z czasem. Jesień 1939 r. przyniosła wejście wojsk niemieckich po walkach pod Kockiem i szybkie „porządkowanie” życia publicznego pod dyktando policyjnego terroru³⁹. W latach 1940-1941 okupacja przybrała głównie formę kontyngentów, łapanek i wywózek na roboty do Rzeszy. Okupanci uderzyli w inteligencję (zwłaszcza nauczycieli), przy równoległym rozwoju tajnego nauczania i oddolnych form pomocy⁴⁰. W roku 1942, wraz z rozpoczęciem Akcji „Reinhardt”, powiat zyskał ważną i odmienną funkcję. Międzyrzec Podlaski stał się węzłem koncentracji i deportacji ludności żydowskiej z powiatu. Stworzono gęstą sieć obozów pracy (szczególnie przy robotach melioracyjnych i regulacji rzek)⁴¹. Rok 1943 przynosi apogeum terroru wobec ludności cywilnej i konspiracji, z licznymi egzekucjami. W latach 1939-1944 Niemcy dokonali w powiecie radzyńskim 112 egzekucji, z przeważającą ich liczbą w latach 1942 (28) i 1943 (56)⁴². W lipcu 1944 r. Niemcy pozostawili po sobie część infrastruktury okupacyjnej, w tym m.in. budynek aresztu Gestapo przy ul. Warszawskiej, po wojnie przejęty przez komunistyczny Urząd Bezpieczeństwa, który zorganizował tam swoją z kolei katownię⁴³.

³⁷ P. Matusak, *Okupacja i ruch oporu w Radzynie Podlaskiej w latach 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 4, 2006, 138-162.

³⁸ S. Mańko, *Niemieckie obozy pracy przymusowej dla Żydów w powiecie radzyńskim w okresie II wojny światowej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 21, 2023, s. 139-145.

³⁹ J. Kłapeć, *Działalność agend Rady Głównej Opiekuńczej w powiecie Radzyń Podlaski w okresie okupacji niemieckiej (1940-1944)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 1, 2001, s. 129-130.

⁴⁰ P. Matusak, op. cit., s. 142-145.

⁴¹ S. Mańko, op. cit., s. 89-91.

⁴² S. Jarmuł, *Radzyński obwód Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej 1939-1944*, Biała Podlaska 2000, s. 126.

⁴³ D. Magier, P. Żochowski, *Areszt Urzędu Bezpieczeństwa w Radzynie Podlaskiej. Dokumentacja fotograficzno-naukowa*, Radzyń Podlaski 2014, s. 3-9.

Zakończenie regularnych walk kampanii polskiej 1939 r. (kapitulacja Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” 6 października 1939 r.) otworzyło na ziemi radzyńskiej etap gwałtownych zmian – najpierw krótkotrwałej obecności Armii Czerwonej (25-28 września), a następnie trwającej do 1944 r. okupacji niemieckiej. W Radzynie Podlaskiej żołnierze Wehrmachtu pojawili się 7 października 1939 r. W kolejnych dniach wprowadzono stan policyjnego nadzoru nad powiatem, obejmujący m.in. system brania zakładników oraz pierwsze aresztowania. Wśród wziętych „dla przykładu” zakładników nuli m.in. burmistrz Jan Markowski i przedstawiciele miejscowej inteligencji. Jeszcze jesienią 1939 r. ogłoszono obowiązek zdania broni i radioodbiorników, wprowadzono kennkarty (dowody tożsamości), kartki żywnościowe i pod groźbą surowych kar zakazano działalności partii i stowarzyszeń. Zamknięto szkoły średnie, ograniczono szkolnictwo powszechne, ogłoszono obowiązek pracy i pierwsze kontyngenty (zboże, mięso, nabiał, warzywa)⁴⁴.

Na terenie powiatu radzyńskiego Niemcy uruchomili co najmniej dwadzieścia obozów pracy (tzw. julagów), z których największą koncentrację i najcięższe warunki odnotowano w obozach gospodarki wodnej. Ich funkcja była w praktyce wyniszczająca: niedożywienie, choroby, brak odzieży i narzędzi oraz praca ponad siły powodowały wysoką śmiertelność jeszcze przed jesiennymi deportacjami 1942 r.⁴⁵ Z niemieckiej mapy Wydziału Gospodarki Wodnej Dystryktu Lubelskiego z 18 kwietnia 1942 r. wynika, że równocześnie działało pięć obozów melioracyjnych: Ossowa – ok. 300 więźniów przy regulacji rzeki Białka; Rogoźnica k. Międzyrzecza – ok. 400 przy Krzywuli; Aleksandrówka – ok. 300; Dminin – ok. 300 przy Stanówce; Strzyżew – ok. 300 przy pogłębianiu Krzny. Łącznie ok. 1600 osób. Do tego dochodzą obozy zlikwidowane wcześniej: Ulan – ok. 400 przy Stanówce i Stanin – ok. 150 przy Wilkojadce⁴⁶. Zasilanie obozów odbywało się poprzez Judenraty i Żydowską Samopomoc Społeczną, którym nakładano obowiązki rekrutacyjne i aprowizacyjne. Transporty nadzorowała policja żydowska, policja granatowa i formacje niemieckie. Prace w obozach charakteryzowały głodowe racje, baraki bez posłań, przesylenie robactwem oraz marsze do pracy w błocie i wodzie, często bez odpowiedniej odzieży roboczej⁴⁷.

⁴⁴ P. Matusak, op. cit., s. 141-143.

⁴⁵ S. Mańko, op. cit., s. 89-93.

⁴⁶ G. Karpiński, R. Roguski, D. Sitkiewicz, *Okupacja niemiecka w Radzynie Podlaskiej i powiecie radzyńskim w latach 1939-1944*, Radzyń Podlaski 2019, s. 39-40.

⁴⁷ Ibidem., s. 98-99.

Międzyrzec Podlaski wyrósł w 1942 r. na jeden z kluczowych punktów zbiorczych (tranzytowych) „Akcji Reinhardt” w północnej części dystryktu lubelskiego. Decydowały o tym zarówno skala i struktura miejscowej społeczności żydowskiej (dodatkowo gwałtownie powiększanej napływem z okolicznych miasteczek oraz z terenów wcielonych do Rzeszy), jak i dogodnie powiązania drogowo-kolejowe z węzłami w Siedlcach i Łukowie, ułatwiające kierowanie transportów do Treblinki oraz na Majdanek. W szczytowym momencie, w roku 1942, Żydzi stanowili tu, na skutek koncentracji ludności, nawet ok. 90% mieszkańców miasta, a lokalne getto pełniło już nie tylko funkcję miejsca przymusowego osiedlenia, lecz centrum gromadzenia i segregacji kolumn deportacyjnych z szerokiego zaplecza powiatu radzyńskiego⁴⁸. Pierwsza wielka akcja deportacyjna w Międzyrzeczu odbyła się 25 oraz 26 sierpnia 1942 r. i była jedną z największych w całym Generalnym Gubernatorstwie. W ciągu dwóch dni wysłano do obozu zagłady Treblinka około 10 000 osób. Co najmniej kilkaset z nich, a szacunki mówią o ponad tysiącu Żydów, zamordowano na miejscu podczas selekcji i spędzania ludności na punkt zborny i na stację. Relacje ocalałych oraz powojenne materiały śledcze opisują skrajny terror towarzyszący akcji: ścisk w wagonach, śmierć z uduszenia w drodze, dobijanie słabszych na ulicach i placach, a po odjeździe transportów – przymusowy wywóz ciał i mienia przez okolicznych chłopów pilnowanych przez żandarmerię⁴⁹.

W powiecie radzyńskim wywózki na roboty przymusowe były jednym z filarów, obok kontyngentów, okupacyjnej polityki gospodarczej wynikającej z wprowadzonego w Generalnym Gubernatorstwie obowiązku pracy i rozporządzeń reglamentujących produkcję i obrót żywnością. W praktyce na poziomie powiatu oznaczało to administracyjne zatrzymywanie osób zdolnych do pracy i kierowanie ich do transportów poza miejsce zamieszkania⁵⁰. Egzekwowaniem wywozek zajmowały się struktury policyjne stale obecne w terenie (żandarmeria i granatowa policja), co ułatwiała gęsta sieć posterunków w miejscowościach powiatu. To właśnie te formacje odpowiadały za doprowadzenia zatrzymanych i zabezpieczały formowanie transportów, stanowiąc codzienny aparat przymusu wobec ludności. Ludzie byli kierowani na roboty do Rzeszy, bez możliwości zabrania ze sobą rzeczy osobistych⁵¹.

⁴⁸ S. Mańko, *Menschenschreck. Losy Żydów w Międzyrzeczu Podlaskim w okresie II wojny światowej*, „Studia Żydowskie. Almanach”, nr 13, 2023, s. 142-144.

⁴⁹ Ibidem, s. 186-188.

⁵⁰ G. Karpiński, R. Roguski, D. Sitkiewicz, op. cit., s. 7.

⁵¹ Ibidem, s. 17.

W powiecie radzyńskim aparat represji miał dwa komplementarne piony: terenową Ordnungspolizei (żandarmeria i policja granatowa) oraz Sipo i SD z placówką zamiejscową podporządkowaną Komendzie Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Lublinie. W Radzynie działała Aussenstelle Sipo i SD oraz komisariat policji kryminalnej (Kripo). Tworzyły one kręgosłup śledczo-represyjny⁵². We wrześniu 1943 r. w dystrykcie lubelskim funkcjonowało 95 posterunków policji polskiej i 21 ukraińskiej. W Hauptmannschaft Radzyń posterunki były m.in. w: Radzynie, Wojcieszkowie, Staninie, Łukowie, Kąkolewnicy, Międzyrzeczu, Kocku, Czemiernikach, Parczewie, Wohyniu, Komarówce, Jabłoniu i innych miejscowościach⁵³. Od listopada 1939 r. komendantem żandarmerii na trzy powiaty (Biała Podlaska, Radzyń, Puławy) był Albert Johann Goldgruber. Siedziba komendy od 3 lutego 1940 r. znajdowała się w Radzynie Podlaskim. Do jego zadań należały m.in. łapanie, aresztowania i wywózki na roboty, ściąganie kontyngentów oraz asysty przy egzekucjach publicznych, sprawował też kontrolę nad Polnische Polizei⁵⁴. Od początku 1940 r. w Radzynie działała Aussenstelle Sipo, SD (ul. Warszawska) z aresztem, obejmująca swoim zasięgiem Radzyń, Łuków i Białą. Ten pion koordynował aresztowania, egzekucje doraźne i eksterminację. W powiecie wykonano łącznie 112 egzekucji, a miejsca straceń to m.in. Komenda Policji w Radzynie, brzeg rzeki Białki, cmentarz żydowski przy ul. Lubelskiej, Kock. Przy stacjonującym batalionie działał Sąd Doraźny kierujący skazanych na Zamek Lubelski lub do obozów koncentracyjnych⁵⁵.

Potencjał i kierunki archiwalnych działań edukacyjnych

Rdzeń materiałów archiwalnych do rekonstrukcji wydarzeń z okresu okupacji niemieckiej na obszarze powiatu radzyńskiego stanowią materiały z Oddziałowego Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie: protokoły powojennych przesłuchań, ankiety Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich oraz rejestry zbiorcze miejsc i ofiar. Dobór źródeł determinował lokalny zasięg badań oraz dostępność jednostek dotyczących konkretnych miejscowo-

⁵² Ibidem, s. 26.

⁵³ Ibidem, s. 29.

⁵⁴ D. Sitkiewicz, *Albert Johann Goldgruber. Zbrodnicza działalność kapitana żandarmerii niemieckiej na powiaty bialski, puławski i radzyński w latach 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 19, 2021, s. 99-103.

⁵⁵ P. Matusak, op. cit, s. 143-145.

ści z powiatu Radzyń Podlaski (m.in. Zbulitów Duży, Ostrówki, Komarówka, Brzostowiec, Bedlno, Międzyrzec, Wola Osowińska, Rogoźnica, Suchowola, Tłuściec, Szóstka, Wiski, Wohyń), a także możliwość identyfikacji ofiar, sprawców, miejsc i chronologii zdarzeń.

Zestaw archiwaliów został dobrany według jasno zdefiniowanych przesłanek badawczych. Po pierwsze, przynależność terytorialna. Wszystkie jednostki odnoszą się do miejscowości z obszaru obecnego powiatu radzyńskiego. Ogólnie rzecz biorąc, najważniejszą część źródeł tworzą materiały wytwarzane po wojnie w celach dokumentacyjnych: protokoły przesłuchań zawierają relacje świadków i często pozwalają na mikro-historyczną rekonstrukcję przebiegu zdarzeń np. egzekucja w Zbulitowie Dużym, zbrodnie żandarmerii wobec Polaków z Ostrówek, ludności żydowskiej z Komarówki Podlaskiej, wysyłka i późniejsza śmierć na Majdanku mężczyzn z Bedlna. Wymagają one jednak krytyki wewnętrznej. Ankiety obejmują gęstą siatkę topograficzną miejsc i faktów oraz relacje osób represjonowanych. Rejestr ułatwia kontrolę kompletności i pokazuje większą skalę zbrodni, zaś wykazy porządkują imienne listy ofiar na poziomie gromad. Fotografia z obozu pracy w Ossowie daje materiał do wizualnego ugruntowania opisu praktyk przymusowej pracy. Osadzona w literaturze o obozach pracy w powiecie radzyńskim pozwala łączyć przekaz ikonograficzny z dokumentacją pisemną⁵⁶.

Oto krótka charakterystyka jednostek archiwalnych dotyczących zbrodni niemieckich z zasobu lubelskiego IPN:

- sygn. Lu 284/407 – protokoły przesłuchań dot. egzekucji w Zbulitowie Dużym. Są to powojenne protokoły świadków opisujące przebieg egzekucji, miejsce, przybliżone daty, listy ofiar, czasem wskazania sprawców lub formacji; źródło bogate narracyjnie, ale zawierające liczne błędy⁵⁷,
- sygn. Lu 284/466 – zbrodnie żandarmerii niemieckiej we wsiach Ostrówki (Polacy) i Komarówka (Żydzi), 1942-1943; znajdują się tam zeznania i materiały dotyczące represji żandarmerii wobec dwóch grup ofiar; cenny materiał do analizy porównawczej i do identyfikacji struktur sprawczych⁵⁸,

⁵⁶ S. Mańko, *Niemieckie obozy pracy...*

⁵⁷ Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, IPN Lu 284/407, Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie w sprawie pow. Radzyń Podlaski, egzekucja ludności polskiej we wsi Zbulitów Duży. 1967-1970.

⁵⁸ Ibidem, IPN Lu 284/466, Zbrodnie dokonane w l. 1942-1943 przez żandarmerię niemiecką na mieszkańcach narodowości polskiej ze wsi Ostrówki oraz na ludności narodowości żydowskiej z m. Komarówka, pow. Radzyń Podlaski, tj. przestępstwo z art. 1 pkt 1 Dekretu z dn. 31-08-1944 r.- akta główne t. 1 i t. 2. 1967-1968.

- sygn. Lu 284/1132 – zamordowanie nauczyciela narodowości polskiej w Brzostówcu; sprawa sądowa dotycząca zeznań świadków na temat zamordowania nauczyciela ze szkoły podstawowej, zakończona umorzeniem z powodu braku wskazania nazwiska ofiary⁵⁹,
- sygn. Lu 284/1136 – Bedlno: osadzenie i śmierć 6 mężczyzn na Majdanku; ankiety dotyczące aresztowanych osób z Bedlna, ich danych, sposobu aresztowania, dalszych losów i śmierci w obozie na Majdanku⁶⁰,
- sygn. Lu 501/65-68 – ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie z lat 1968-1973 dotyczące miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich na terenie pow. Radzyń Podlaski; dotyczą wsi i miast z terenu całego powiatu radzyńskiego, posiadają opis dokonanych zbrodni, dalszych losów ofiar oraz ich zeznań⁶¹,
- sygn. Lu 502/33 – rejestr miejsc i faktów zbrodni w pow. radzyńskim; miejscowościami wymienione są ofiary zbrodni niemieckich, gdzie zginęły, w niektórych przypadkach nazwiska zamordowanych i miejsce ich pochówku; zawiera również informację, z jakiego powodu dane osoby zostały zamordowane przez hitlerowców⁶²,
- sygn. Lu 504/14 – wykaz osób zamordowanych (materiały z gromadzkich rad narodowych); imienne listy ofiar sporządzane po wojnie, przydatne do weryfikacji nazwisk i podstaw statystyki, obarczone błędami pisowni i brakiem dokładnych okoliczności śmierci⁶³,
- sygn. Lu 500/12 – fotografia: obóz pracy dla ludności żydowskiej w Ossowie (1940); odbitka fotograficzna dokumentująca obóz pracy; rzadkie źródło wizualne osadzające zdarzenia w przestrzeni, przedstawiające grupę pracujących mężczyzn, prawdopodobnie przy kopaniu rowu, widać też strażnika pilnującego pracowników⁶⁴.

⁵⁹ Ibidem, IPN Lu 284/1132, Zamordowanie nauczyciela narodowości polskiej w Brzostówcu. 1971-1972.

⁶⁰ Ibidem, IPN Lu 284/1136, Osadzenie i śmierć sześciu mężczyzn z Bedlna w obozie na Majdanku. 1969 r.

⁶¹ Ibidem, IPN Lu 501/65-68, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie zebrane w latach 1968-1973 dotyczące miejsc faktów zbrodni hitlerowskich na terenie pow. Radzyń Podlaski.

⁶² Ibidem, IPN Lu 502/33, Rejestr miejsc i faktów zbrodni w pow. Radzyń Podlaski.

⁶³ Ibidem, Lu 504/14, Wykaz osób zamordowanych w okresie okupacji hitlerowskiej przesłane przez Prezydium Gromadzkich Rad Narodowych. 1968-1971.

⁶⁴ Ibidem, Lu 500/12, Fotografia: Obóz pracy dla ludności żydowskiej w m. Ossowa, pow. Radzyń Podlaski. 16 sierpnia 1940 r.

Powyższe źródła mogą posłużyć jako materiał badawczy dotyczący czasów okupacji i zbrodni popełnianych przez hitlerowców oraz posiadają odpowiedni potencjał do wykorzystania w kontekście edukacji archiwalnej. Można je uzupełnić kwerendą w Archiwum Państwowym w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim, posiadającym w swoim zasobie akta Starostwa Powiatowego w Radzynie Podlaskim z lat 1944-1950 czy Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura Powiatowa w Białej Podlaskiej z lat 1968-1969. Innymi instytucjami mogącymi posłużyć w badaniach mogą być archiwa kościelne i urzędy stanu cywilnego (np. w celu potwierdzenia zgón ofiar i miejsc ich pochówku). Skorzystać można również z muzeów, np. na Majdanku czy w Treblince, które posiadają materiały dotyczące zbrodni.

Areszt Gestapo w Radzynie Podlaskim (film)

Jedną z możliwości edukacji archiwalnej i historycznej jest stworzenie krótkiego filmu (12-18 min) ukazującego jak wykorzystać materiały archiwalne, by opowiedzieć o niemieckim areszcie śledczym Policji i Służby Bezpieczeństwa w Radzynie Podlaskim przy ul. Warszawskiej. Film ukazałby jego funkcję w okupacyjnej infrastrukturze przemocy, a następnie o ciągłości miejsca jako powojennej katowni Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego.

Należałoby podzielić go na kilka sekwencji. Na początku należały przedstawić historię obiektu, przedstawić miejsce. Zrobić ujęcia budynku przy Warszawskiej 5A, wejście do piwnic, detale drzwi i judaszy. Potem przegląd dziejów: zatrzymanych często przewożono dalej na Zamek Lubelski, inni ginęli na miejscu (ciała wywożono m.in. na kirkut przy ul. Lubelskiej lub rozstrzeliwano za ogrodem (rejon dzisiejszych Bulwarów). W miejscu kaźni znajduje się nawet ok. 1000 ofiar. Placówka wycofała się 21 lipca 1944 r. W sierpniu 1944 r. w budynku ruszył areszt PUBP. W filmie należy zwrócić uwagę, że zachowane inskrypcje w celach pochodzą z czasu użytkowania obiektu przez UB⁶⁵.

W drugiej części filmu przedstawienie mapy powiatu z zasobu archiwalnego. Na podstawie zeznań świadków można pokazać drogę skazańca w różnych etapach. Najpierw zatrzymanie (wyjaśnienie przyczyn), później areszt i kolejne etapy cierpienia, funkcje placówki, skład osobowy⁶⁶.

⁶⁵ D. Magier, P. Żochowski, op. cit., s. 3-6.

⁶⁶ Ibidem, s. 5.

Sekwencja trzecia to mechanizmy okupacyjnej przemocy na przykładach egzekucji ludności polskiej w Zbulitowie Dużym⁶⁷, zbrodni żandarmerii wobec mieszkańców Ostrówek i ludności żydowskiej Komarówki Podlaskiej⁶⁸, zamordowanie nauczyciela we wsi Brzostowiec⁶⁹.

Kolejny rozdział filmu mógłby dotyczyć opowieści o miejscu kaźni: opisanie sposobu egzekucji na Bulwarach, na cmentarzu żydowskim przy ul. Lubelskiej. Wreszcie dzieje budynku po ewakuacji administracji niemieckiej, historia przejścia aresztu przez komunistów, opis jak zmieniło się wtedy funkcjonowanie placówki. Więzienie wciąż bowiem służyło jako miejsce osadzenia dla polskich działaczy niepodległościowych. Można wskazać wybrane inskrypcje na ścianach, modlitwy, nazwiska i daty⁷⁰.

Zakończenie powinno zawierać informację o trwających staraniach o utworzenie w tym miejscu muzeum.

Szlakiem upamiętnień (trasa rowerowa)

Celem proponowanej trasy rowerowej jest połączenie edukacji archiwalnej z pracą w terenie: uczestnicy czytają i interpretują źródła w miejscach pamięci, krytycznie zestawiając przekazy z inskrypcjami, tablicami i materiałem topograficznym. Trasa służy przede wszystkim osadzeniu mikrohistorii zbrodni niemieckich w przestrzeni powiatu, ćwiczeniu rozpoznawania i wykorzystania źródeł, kształtowaniu etyki pamięci (szacunek dla miejsc kaźni). Podstawą doboru punktów są: ewidencje i opisy miejsc pamięci w powiecie (pomniki, mogiły, tablice), rozpoznane w literaturze i prasie lokalnej, oraz korelacja z zachowanymi materiałami archiwalnymi. Pamiętać trzeba o odpowiednim zorganizowaniu całej akcji, zapewnić zgody na wejście od właścicieli obiektów, zapewnić kamizelki odblaskowe.

Start wycieczki ma mieć miejsce w Radzynie Podlaskim przy dawnej katowni Gestapo/UB. Areszt aresztem przy ul. Warszawskiej był elementem gęstej sieci struktur policyjnych⁷¹. Materiał dydaktyczny stanowią opisy obsady, życia codziennego oraz roli placówki, dane o skali represji.

⁶⁷ Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, sygn. Lu 284/407, k. 2-24.

⁶⁸ Ibidem, sygn. Lu 284/466, k. 2-73.

⁶⁹ Ibidem, sygn. Lu 284/1132, k. 3-9.

⁷⁰ Ibidem, Lu 284/1132, k. 3-9.

⁷¹ P. Matusak, op. cit., s. 143-145.

Obelisk na cmentarzu żydowskim (kirkucie). Po drodze można zajechać pod tablicę upamiętniającą akcję „Reinhardt” przy Miejskiej Bibliotece Publicznej na ul. Armii Krajowej. Materiał: krótki kontekst funkcjonowania Judenratu i przymusu pracy i deportacji (korelacja z kwerendą w ankietach OKBZH dotyczącej aresztowań i egzekucji na kirkucie⁷².

Las w Ustrzeszy. To dobry punkt otwierający narrację o pierwszych represjach w 1939 r. Jako materiału źródłowego używamy ankiet OKBZH⁷³ i rejestru miejsc zbrodni⁷⁴.

Suchowola – zatrzymujemy się przy tablicy ku czci aresztowanych i pomordowanych parafian oraz głazie pamięci trzech pracowników leśnictwa zamordowanych w Auschwitz. W tym miejscu możemy również zatrzymać się, by wytłumaczyć politykę okupanta wobec Kościoła i represjonowanie księży⁷⁵.

Ostrówki – przystanek przy pomniku ofiar wojny, znajdujący się koło kościoła. W tym miejscu skorzystać można ze źródła dotyczącego zeznań świadków odnośnie zbrodni żandarmerii niemieckiej na ludności polskiej⁷⁶. Wykorzystując fotografię z zasobu IPN można zajechać do Ossowy, aby odnaleźć miejsce jej wykonania⁷⁷. W tym miejscu można wspomnieć o innych obozach pracy przymusowej i ich charakterze, w jakim celu były one potrzebne⁷⁸.

Bezwola – płyta pamiątkowa, a w kompleksie Planta pomnik poświęcony ofiarom z Rudna. Zajeżdżając do Wohynia można omówić trzy formy pamięci: monument na placu, mogiłę zbiorową na cmentarzu i kirkut przy ul. Parczewskiej. W Zbulitowie Dużym zatrzymujemy się, by przeanalizować protokoły dotyczące egzekucji mieszkańców⁷⁹.

Wycieczkę kończymy w lesie koło Sitna, gdzie znajduje się mogiła harcerzy zamordowanych przez okupanta w 1940 r. Jest to dobre miejsce do rozmowy o Akcji AB i represjach wobec nauczycieli i harcerzy. Wykorzystać można akta sprawy sądowej z zasobu radzyńskiego Archiwum dotyczącej zeznań świadków o aresztowaniu i zabójstwie nauczyciela hm. Michała Lisowskiego wraz z innymi harcerzami.

⁷² S. Mańko, *Niemieckie obozy pracy przymusowej...*, s. 91-93.

⁷³ Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, sygn. LU 501/65-68.

⁷⁴ Ibidem, Lu 502/33.

⁷⁵ I. Stefaniak, *Niemcy wobec Kościoła – Kościół wobec Niemców. Okupacja niemiecka w dekanacie radzyńskim w latach 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 17, 2019, s. 175-196.

⁷⁶ Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, sygn. Lu 284/466, k. 13-39.

⁷⁷ Ibidem, Lu 500/12, k. 1.

⁷⁸ G. Karpiński, R. Roguski, D. Sitkiewicz, op. cit., s. 37.

⁷⁹ Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, Lu 284/407.

Wycieczkę, z uwagi na drastyczne materiały i informacje, warto zorganizować dla starszej grupy młodzieży lub osób dorosłych. Przed wyjazdem należy zrobić wprowadzenie do tematu i opowiedzieć krótko o historii okupacji terenu powiatu radzyńskiego. Plan wycieczki jest bardzo ogólny, z przyczyn logistycznych można go rozdzielić na kilka dni lub zmieniać w zależności od potrzeb. Wycieczkę warto zorganizować w miesiącach ciepłych, w okolicach rocznic poszczególnych wydarzeń.

Więźniowie obozów koncentracyjnych (wystawa materiałów archiwalnych)

Scenariusz wystawy „Radzyńscy więźniowie obozów koncentracyjnych” można oprzeć na trzech komplementarnych blokach materiałów: po pierwsze, na aktach z zasobu Archiwum IPN w Lublinie, po drugie, z archiwów państwowych, po trzecie, na bazach danych i zbiorach muzealnych (Majdanek, Auschwitz, Treblinka). Trzon ekspozycji biograficznej powinny stanowić jednostki archiwalne dokumentujące aresztowania, transporty i losy ofiar z powiatu radzyńskiego. W kontekście funkcjonowania aresztu i dróg ofiar warto przywołać ustalenia lokalnych opracowań (obsada, praktyki) jako komentarz do dokumentów, tak aby widz widział związek między biogramem a mechanizmem represji.

W Archiwum Państwowym w Lublinie dostępny jest zespół „Więzienie Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Lublinie”, gdzie znajdują się m.in. „Obliczenia stanu więźniów: notatki, wykazy, 1940-1944”. Świetnie się nadają do plansz liczbowych pokazujących fale aresztowań i kierunki przepływu więźniów. Do ujęcia normatywno-instytucjonalnego powinien posłużyć zespół „Komendant Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Lublinie” (obwieszczenia, zarządzenia, materiał do gabloty o kompetencjach organów i języku okupacyjnych aktów). Znajduje się tam również jednostka posiadająca dzienniki inwigilacyjne Komendy Powiatowej Policji Polskiej w Radzynie Podlaskim⁸⁰. W warstwie socjalnej i śladów po ofiarach użyteczne będą raporty Rady Głównej Opiekuńczej, w których znajdujemy wzmianki o sytuacji rodzin po aresztowaniach i o realiach parafii⁸¹. Do weryfikacji adresów i struktur rodzin posłużą rejestry mieszkańców

⁸⁰ APL, Komendant Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Lublinie, sygn. 26, Komenda Powiatowa Policji Polskiej w Radzynie Podlaskim - Dzienniki inwigilacyjne.

⁸¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Rada Główna Opiekuńcza, sygn. 749, k. 164, 167-169.

miasta Radzyna z podziałem na ulice⁸², jako praktyczny dodatek do biogramów i mapy miasta.

Państwowe Muzeum na Majdanku może zapewnić cyfrową bazą „Więźniowie Majdanka”, pozwalającą dopasować obozową numerację i losy osób pojawiających się w materiałach archiwalnych. Jako tło można wykorzystać planszę informacyjną o więzieniu na Zamku i ewakuacji obozu w lipcu 1944 r. Wystawa może mieć różny charakter, ogólnoinformacyjny, a także biograficzny w postaci biogramów wybranych osób, ich historii i przebiegu osadzenia.

Straty wojenne i okupacyjne (wycieczka po zasobie archiwalnym)

„Wycieczka po zasobie” to praktyczna ścieżka kwerendy dotyczącej strat wojennych i okupacyjnych na obszarze powiatu radzyńskiego, opartej na inwentarzach archiwalnych. Pomoże wskazać konkretne zespoły archiwalne, serie akt i przykładowe jednostki archiwalne przydatne dla tytułowego zagadnienia. Podstawowe elementy kwerendy to zespoły: „Starostwo Powiatowe w Radzynie Podlaskim” – dokumentacja powojennych szacunków i spraw dotyczących strat wojennych; „Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura Powiatowa w Białej Podlaskiej” – ankiety, korespondencja, protokoły; dokumentacja z zespołów miast i gmin powiatu radzyńskiego – weryfikacje imienne (księgi ludności, spisy, pisma w sprawach zniszczeń); „Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Radzynie Podlaskim” – materiały o komisjach, cmentarnictwie wojennym, mogiłach, ekshumacjach.

Zespół „Starostwo Powiatowe w Radzynie Podlaskim” obejmuje chronologicznie lata 1944-1950. W strukturze wyszczególniono m.in. „Referat Ogólny-Organizacyjny” - przydatny do uchwycenia powojennych szacunków zniszczeń, ewidencji mienia, spraw odszkodowawczych, materiałów sprawozdawczych i korespondencji ze szczeblem wojewódzkim. Znajduje się tam m.in.teczka dotycząca strat wojennych, kwestionariusze szkód wojennych, dokumentacja dotycząca odszkodowań i korespondencja Polskiego Związku b. Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych Koło Powiatowe w Radzynie, gdzie odnajdziemy pismo związku w sprawie dokonania ekshumacji zwłok znajdujących się na terenie byłego aresztu Gestapo⁸³.

⁸² APL ORP, Akta miasta Radzyna, sygn. 29, Rejestry mieszkańców miasta Radzyna z podziałem na ulice z lat 1930-1939.

⁸³ APLORP, Starostwo Powiatowe w Radzynie Podlaskim, sygn. 6.

W zespole archiwalnym „Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura w Białej Podlaskiej” znajdują się materiały dotyczące ankiet zbrodni hitlerowskich. Dotyczą one grabieży i niszczenia dóbr kultury, pacyfikacji, aresztowań, łapanek, gett. W zespole znajdują się również fotografie zbrodni i zbrodniarzy niemieckich oraz miejsc pamięci narodowej⁸⁴.

Na poziomie zespołów miast i gmin odnajdziemy dane o ofiarach, deportowanych i stratach materialnych. Dla przykładu w „Aktach gminy Tłuściec” można szukać materiałów dotyczących odbudowy czy kontroli wysiedlonych Polaków z czasów wojny⁸⁵.

W ramach wycieczki po zasobie warto przygotować kartę pracy dla każdej miejscowości, zawierającą straty osobowe, straty rzeczowe i weryfikacje imienną. Pozwala to połączyć liczby z konkretnymi osobami i adresami oraz pokazać, jak administracja powiatu rejestrowała i kompensowała straty po 1944 r.

Holocaust w Radzynie Podlaskim (prelekcja)

Prelekcja ma łączyć lokalną perspektywę Zagłady z krytyczną pracą na źródłach historycznych. Jej celami dydaktycznymi są: porządkowanie wiedzy o strukturach okupacyjnych i mechanice Akcji „Reinhardt” w powiecie radzyńskim, rekonstrukcja losów społeczności żydowskiej Radzyna i okolic, zapoznanie z podstawowymi zespołami archiwalnymi i sposobem ich wykorzystania w edukacji. Rdzeń materiałowy stanowią dokumenty z zasobu IPN, uzupełnione opracowaniami i materiałami z archiwów państwowych oraz bazami muzealnymi.

Wprowadzenie to szkicuje tła historycznego. W Radzynie od początku 1940 r. działała terenowa placówka Sipo i SD z aresztem, współtworząc lokalny aparat represji wobec Polaków i Żydów. Strukturę obsady i zakres działania opisują opracowania naukowe. W prelekcji warto pokazać mapę miejsc terroru i zagłady w mieście: areszt przy Warszawskiej, doły śmierci na kirkucie przy ul. Lubelskiej i nad Białką⁸⁶.

Część główna rozwija trzy wątki. Po pierwsze, getto radzyńskie i sytuacja społeczności do czasu jego likwidacji i akcji wysiedleńczej do Treblinki,

⁸⁴ Ibidem, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura Powiatowa w Białej Podlaskiej, sygn. 1-17, ankiety oraz albumy fotograficzne, 1968-1969.

⁸⁵ Ibidem, Akta gminy Tłuściec, sygn. 78.

⁸⁶ P. Matusak, op. cit., s. 145.

w tym masowe mordy na miejscu. Po drugie, Akcja „Reinhardt” w skali powiatu. W tej części pokazujemy też trasy deportacji korzystając z kart transportowych i materiałów analitycznych (mapy, kalendaria) i relacji świadków⁸⁷. Po trzecie, praca przymusowa Żydów. Istniało co najmniej 20 obozów pracy (rolne, melioracyjne, budowa lotniska) z przeciętną liczbą osadzonych rzędu 3,4-4 tys. osób. Jako materiał do rozmowy o tym, jak praca przymusowa była sprzęgnięta z późniejszą eksterminacją, posłużyć może tabela ukazująca gdzie mieściły się obozy, jaki miały charakter, przeciętną liczbę osób i okres funkcjonowania⁸⁸. Wyświetlić też można zdjęcia⁸⁹.

Zakończenie to powrót miejsc pamięci i dokumentów. Tu szczególnie przydatne są materiały z Archiwum IPN, które pozwalają połączyć nazwiska ofiar z lokalizacjami egzekucji, miejscami pracy przymusowej czy deportacji⁹⁰. Źródła te dobrze korespondują z dokumentacją archiwów państwowych jako materiał kontekstowy do skali aresztowań i przepływów więźniów przez Zamek w Lublinie i dalej na Majdanek⁹¹. Do prelekcji można wykorzystać przytoczone już materiały, jak zbrodnie żandarmerii na Polakach z Ostrówek oraz na Żydach z Komarówki⁹² czy mordy w Zbultowie Dużym⁹³.

Nauczyciele wśród ofiar zbrodni niemieckich (prezentacja multimedialna)

Duża liczba nauczycieli wśród ofiar zbrodni niemieckich w powiecie radzyńskim to dobry temat na prezentację multimedialną poświęconą temu zagadnieniu. Powinna ją rozpocząć krótka charakterystyka przedwojennej sieci szkolnej, a następnie opis przyczyn i mechanizmów represji. Główną częścią będą jednak studia przypadku i biogramy nauczycieli z gmin powiatu, oparte na protokołach, ankietach, rejestrach i zeznaniach świadków. Zwieńczeniem

⁸⁷ Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, *Wywózka Żydów z Komarówki Podlaskiej* - Maria Nowak - fragment relacji świadka historii [WIDEO], <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/132119/edition/126054> (dostęp: 31.08.2025).

⁸⁸ S. Mańko, *Niemieckie obozy pracy przymusowej...*, s. 90.

⁸⁹ Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, sygn. Lu 500/12, k. 1.

⁹⁰ Ibidem, Lu 502/33; 504/14.

⁹¹ APL, *Więzienie Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Zamku w Lublinie*.

⁹² Oddziałowe Archiwum IPN w Lublinie, sygn. Lu 284/466, Zbrodnie dokonane w l. 1942-1943 przez żandarmerię niemiecką na mieszkańcach narodowości polskiej ze wsi Ostrówki oraz na ludności narodowości żydowskiej z m. Komarówka, pow. Radzyń Podlaski, tj. przestępstwo z art. 1 pkt 1 Dekretu z dn. 31.08.1944 r. – akta główne t. 1 i t. 2. 1967-1968.

⁹³ Ibidem, sygn. Lu 284/407, Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie w sprawie pow. Radzyń Podlaski, egzekucja ludności polskiej we wsi Zbultów Duży, 1967-1970.

mogą być slajdy o stratach szkolnictwa i lokalnej pamięci oraz mapa drogowa kwerendy prezentująca jak szukać dalszych nazwisk i dokumentów. Materiał wizualny to skany kart akt, strony tytułowe jednostek, fragmenty wykazów oraz mapy lokalizacji.

W prezentacji wykorzystać można akta zeznań świadków dotyczących zamordowania nauczyciela w Brzostówcu⁹⁴, akta sądowe z zasobu radzyńskiego Archiwum, dotyczące uznania za zmarłych nauczycieli (np. Michała Lisowskiego), a także dokumentację Akcji „AB” dotyczącą zamordowania nauczycieli ze szkoły nr 1 w Radzynie (Marian Koszyński, Wiktor Knapik, Michał Lisowski, Feliks Orluk, Apolonia Siudaj, Władysław Żelazko oraz Tadeusz Prejzner)⁹⁵. Każdy biogram powinien zawierać informacje osobowe o nauczycielu: gdzie pracował, czym się zajmował, okoliczności aresztowania, gdzie był osadzony i czy zginął, a jeżeli tak, gdzie został pochowany.

Tak zaprojektowany projekt posiada czytelny układ dydaktyczny, a narracja o nauczycielach-ofiarach ukazuje kierunki terroru niemieckiego.

Zakończenie

Praca łączy rozważania teoretyczne na temat edukacji archiwalnej z historyczną rekonstrukcją okupacji niemieckiej w powiecie radzyńskim, traktując tę wiedzę jako fundament praktycznych działań dydaktycznych. Podstawę źródłową stanowią głównie materiały z Oddziałowego Archiwum IPN w Lublinie, które – pomimo swoich ograniczeń – umożliwiają identyfikację ofiar, sprawców i miejsc zbrodni, a także ich technicznych sposobów. Wykazano, że współczesna edukacja archiwalna integruje misję archiwów, przesuwając akcent z zasobu na aktywnego użytkownika i ucząc krytycznej pracy ze źródłem. W części historycznej odtworzono lokalną infrastrukturę okupacyjnej niemieckiej przemocy, w tym aparat represji, mechanizmy Akcji „Reinhardt” oraz skalę terroru, co porządkuje mikrohistorię zbrodni. Kluczowym efektem opracowania jest przełożenie zgromadzonego w wyniku kwerendy archiwalnej zestawu źródeł na gotowe do wdrożenia propozycje dydaktycznych. Zaproponowane formy – takie jak film, trasa rowerowa, wystawa czy prelekcje – są zakorzenione mocno osadzone zasobie archiwalnym i istniejących praktykach edukacyjnych radzyńskiego Archiwum. Realizując założone cele autor

⁹⁴ Ibidem, sygn. Lu 284/1132.

⁹⁵ P. Matusak, op. cit., s. 146.

ma nadzieję, że dostarczył konkretnych narzędzi do lokalnych archiwalnych działań edukacyjnych.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ

- Bosko M., Korulczyk S., *Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Radzynie Podlaskim w latach 1952-2017*, „Studia Archiwalne” t. 5, 2018, s. 85-104.
- Chojcka J., *Archiwa otwarte. O obecności archiwów państwowych w przestrzeni publicznej w kontekście założeń, realizacji i efektów Strategii archiwów państwowych na lata 2010-2020*, „Archeion”, t. 120, 2020, s. 122-135.
- Jabłońska M., *Archiwa w przestrzeni. Ludzie, miejsca, działania. Wprowadzenie do problematyki obecności archiwów w przestrzeni publicznej*, „Archeion”, t. 120, 2019, s. 136-148.
- Jarmuś S., *Radzyński obwód Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej 1939-1944*, Biała Podlaska 2000.
- Karpiński G., Roguski R., Sitkiewicz D., *Okupacja niemiecka w Radzynie Podlaskim i powiecie radzyńskim w latach 1939-1944*, Radzyń Podlaski 2019.
- Konopa B., *Archiwizacja Webu w Europie – narodowe archiwa Sieci*, „Archeion”, t. 121, 2020, s. 445-465.
- Magier D., Żochowski P., *Areszt Urzędu Bezpieczeństwa w Radzynie Podlaskim. Dokumentacja fotograficzno-naukowa*, Radzyń Podlaski 2014.
- Mańko S., *Niemieckie obozy pracy przymusowej dla Żydów w powiecie radzyńskim w okresie II wojny światowej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 21, 2023, s. 73-112.
- Mańko S., *Menschenschreck. Losy Żydów w Międzyrzeczu Podlaskim w okresie II wojny światowej*, „Studia Żydowskie. Almanach”, 2023, s. 99-229.
- Matusak P., *Okupacja i ruch oporu w Radzynie Podlaskim w latach 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 4, 2006, s. 138-162.
- Mazur H., *Publikacje archiwów państwowych a działalność edukacyjna*, [w:] *Wydawnictwa archiwów a edukacja: rzecz o działalności wydawniczej archiwów w kontekście działań edukacyjnych i popularyzatorskich*, red. H. Mazur, A. Rosa, Warszawa 2019, s. 11-58.
- Rosa A., *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa 2012.
- Robótka H., Ryszewski B, Tomczak A., *Archiwistyka*, Warszawa 1989.
- Stefaniak I., *Niemcy wobec Kościoła – Kościół wobec Niemców. Okupacja niemiecka w dekanacie radzyńskim w latach 1939-1944*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 17, 2019, s. 175-196.